

A MAGYAR ETNOGENEZIS KUTATÁSÁNAK PROBLÉMÁI (A KORA KÖZÉPKORI URÁLI-SZIBÉRIAI ANYAG ALAPJÁN)

NATALJA PETROVNA MATVEJEVA* – ALEKSZANDR SZERGEJEVICS ZELENKOV** – GYÓNI GÁBOR***

Kulcsszavak: Magyar etnogenezis, korai magyar történelem, régészet, szargatkai kultúra, bakalszkojei kultúra, potcsevasi kultúra, Urál, Nyugat-Szibéria, kusnarenkovói kultúra, karajakupovói kultúra.

Absztrakt: A cikkben áttekintésre kerülnek Nyugat-Szibéria korai középkori kulturális-történelmi folyamatai a magyar etnogenezis kontextusában. A szerzők kritikusan viszonyulnak ahhoz a nézethez, amely kizárólag az erdős sztyeppi, vaskori szargatkai kultúrához köti a magyarok feltételezett nyugat-szibériai őshazáját. A bakalszkojei, potcsevasi, karimi régészeti kultúrák elemzése polietnikus, társadalmi értelemben is gyorsan változó, kiterjedt külső kapcsolatrendszerrel rendelkező népességet sejtet a 3–8. századig terjedő időszakban, akár enklávé-szerű képződményeket létrehozó türk infiltrációval is számolva. A szerzők szerint tehát, V. A. Ivanov véleményét támogatva, több középkori kultúra is megfeleltethető az Urál térségét aztán elhagyó, távozásakor már politikai értelemben is szervezett Hetumoger szövetség tárgyi-anyagi kultúrájának „megragadására”. A következő kutatások feladata lesz, hogy a Tobol-vidék erdős sztyeppi övezetére kiterjedő bakalszkojei kultúrát, az Irtis menti erdős sztyeppi potcsevasi kultúrát, a dél-uráli karajakupovói kultúrát e hipotézisre reagálva is tanulmányozza, összefüggésben azzal a felvetéssel is, hogy a tulajdonképeni magyar nép kialakulása viszonylag gyorsan mehetett végbe, jelentős részt külső hatásra.

A középkori nomádok történetében az egyik legvitatottabb probléma a magyarság etnogenezise.¹ A korai magyar történelem immáron évszázados léptékű kutatástörténete igen jelentős irodalmat vonulthat fel, több tudományág hozzájárulásával, csak az utóbbi évek eredményeiből szemlélve a régészet,² a történettudomány,³ a nyelvészet⁴ oldaláról. Jelen munkában arra teszünk kísérletet, hogy a magyar

eredettörténettel összefüggésbe hozható uráli-szibériai régészeti kultúrák kutatásával kapcsolatban fogalmazzunk meg módszertani kitételeket, melyek nem mondanak ellent a különböző tudományágakból leszűrhető következtetéseknek.

A különböző – és időnként vitatott értelmezésű – írott források 819, 830 körülre, 862-re datálják a magyar történelem kezdetét a kelet-európai

* Tyumenyi Állami Egyetem, Régészeti és Néprajzi Kutatólaboratórium. 625003, g. Tyumeny, ul. Volgogradskogo 6. nataliamatveeva1703@yandex.ru

** Tyumenyi Állami Egyetem, Régészeti és Néprajzi Kutatólaboratórium. 625003, g. Tyumeny, ul. Volgogradskogo 6. qvimen@hotmail.com

*** Eötvös Loránd Tudományegyetem, Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszék. 1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8. dominus2006@yandex.ru

¹ A cikk Matveeva, N. P. – Дьёни, Г. – Зеленков, А.: Проблемы изучения происхождения мадьяр (по урало-сибирским материалам раннего средневековья). *Российская археология* 2021:2, 147–166 (Электронный ресурс). URL: <http://ras.jes.su/ra/s086960630015374-0-1> (дата обращения: 16.09.2021). DOI: [10.31857/S086960630015374-0](https://doi.org/10.31857/S086960630015374-0) magyar változata, melyet Gyóni Gábor készített. A szakfordítást lektorálta Türk Attila és Jancsik Balázs (PPKE RI). A munka az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával megvalósuló Tématerületi Kiválósági Program: Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történeti és Régészeti Kutatócsoport (TKP2020-NKA-11), illetve az Árpád-ház Program (IV.2. Az Árpád-ház elődeinek keleti kapcsolatrendszere) projekt keretében készült.

² IVANOV 1999; IVANOV 2008; IVANOV 2015; KOMAR 2018; NAPOLSKIH 1997; OVCSINNYIKOVA–GYÓNI 2008; TÜRK 2016.

³ GYÓNI 2019.

⁴ HAJDÚ 1985; NAPOLSKIH 1997.

periférián, a Kárpát-medencei áttelepülésre 895 körül került sor. A magyarok történetének 9. századig tartó korszaka kevésbé ismert, bár a magyar historiográfiában történtek kísérletek arra, hogy a magyarok közvetlen elődeit más keleti népekkel, például az avarokkal vagy onogurokkal azonosítsák a Kárpát-medencében vagy a kelet-európai sztyeppevidéken.⁵ A magyarokra tett honfoglalás előtti török hatásról „ogur-bulgár”, azaz „csuvasos” típusú török jövevényszavak tanúskodnak.⁶ Magyar forrásokban, egész pontosan Anonymus Gestájában *Dentumogernek* nevezik a vándorlások kora előtti keleti magyar őshazát.⁷ Ennek pontos elhelyezkedése vitatott. A keleti magyar őshaza emléke, és más történelmi körülmények is arra utalnak, hogy a 9. században – a magyarok szétszakadásának elvileg legkésőbbi dátuma – már léteznie kellett magyar etnikai öntudatnak.

Egyebek mellett toponímiai adatok is utalhatnak a magyarok jelenlétére a Dél- és Kelet-Urálban,⁸ az ugor nyelvű csoportok valószínűleg migráció eredményeképpen kerülhettek az Urálon túli őshazájukból az Urál nyugati előterébe, majd a Volga-Urál vidékre.⁹ Forrásaink arra utalnak, hogy ugor nyelvű csoportok az Urál keleti és nyugati oldalán is élhettek. Az Urálban déli határral a Bjelaja folyásáig valaha éltek manysik.¹⁰ Több kutató szerint az I. évezredben egyfajta „ugor világ” terült el a Közép- és Dél-Urál vidékéig nyúlva.¹¹ A magyar nyelv minden bizonnyal szibériai eredetű. Legközelebbi rokona a szibériai manysi, mely népnévvel a magyar etnonim első szótagja is közös eredetű, és kimutatható intenzív kontaktus az ugor (benne a magyar) és a szamojéd nyelvek között.¹² A rendelkezésünkre álló elsősorban régészeti, de akár írott források is megengedik azt a feltételezést, hogy a 9. század elején a magyarok nagy területen élhettek, egészen

az Urál-vidékig (elsősorban a Dél-Urálig), illetve a nyugat-szibériai tajgáig nyúló erdős sztyeppi térségig.

A migrációt is figyelembe véve, a kutatás során Kelet-Európában a magyarok elődeinek anyagi kultúráját azon „magyar markerek” alapján kívánták beazonosítani, melyek megkülönböztetik a többi, az Urál vidékén található kultúrák jegyeitől. Ezek a vélt magyar jellegzetességek: részleges lovastemetkezés, tarsolylemezek, halotti maszkok, szemfedők, a fémművesség „magyar” stílusa, többtagú csüngővel ellátott fülbevalók és mások. Szibériai analógiákkal magyarították a nyevolinói,¹³ kusnarenkovi és karajakupovi kultúrák eredetét.¹⁴ Ez azt jelentené tehát, hogy a nyugat-szibériai „szargatkai közösség” bomlása, illetve a nagy népvándorlás kontextusába illeszthető migrációja az Urál európai részein megfigyelhető kulturgenezishez is hozzájárulhatott.¹⁵

A 2000-es évekig ez a modell határozta meg a magyarok korai történelmére vonatkozó interpretációk mozgásterét. Ám a következő években előkeült anyagok kiegészítették ezt a képet, és árnyalták a korai vaskorra vonatkozó kultúrtörténeti sémákban az „ugor világ” elképzelésének egyoldalúságát. Az Urálon túli erdős sztyeppén élt lakosság heterogén összetételére vonatkozó érvek megerősödtek, hangsúlyosabbá vált az elképzelés, hogy ez a népesség hosszú ideig, a 4. századig fennmaradt, illetve úgy tűnik, hogy a szargatkai kultúrában a keletiráni elemek jelentősebbek voltak, mint azt korábban gondoltuk.¹⁶ Ennek alapján a kutatás mai állása szerint a szargatkai kultúrát sem kulturális hagyományai, sem rekonstruálható világlátása, sem rasszbi jellegzetességei alapján nem lehet azonosítani a nagyszámú és homogén protomagyar etnosszal. Olybá tűnik, a nagy népvándorlás hajnalán az uráli-

⁵ MORAVCSIK 1914; LÁSZLÓ 1978; SZÜCS 1992.

⁶ HAJDÚ 1985; JEGOROV 2013, 59.

⁷ KRISTÓ 1996, 96.

⁸ MATVEJEV 1961, 139.

⁹ NAPOLSKIH 1997, 68.

¹⁰ SZOKOLOVA 1975; HISZAMITGYINOVA 1988.

¹¹ BELAVIN–IVANOV–KRILASZOVA 2009; FODOR 2015; KULESOV 2017, 82.

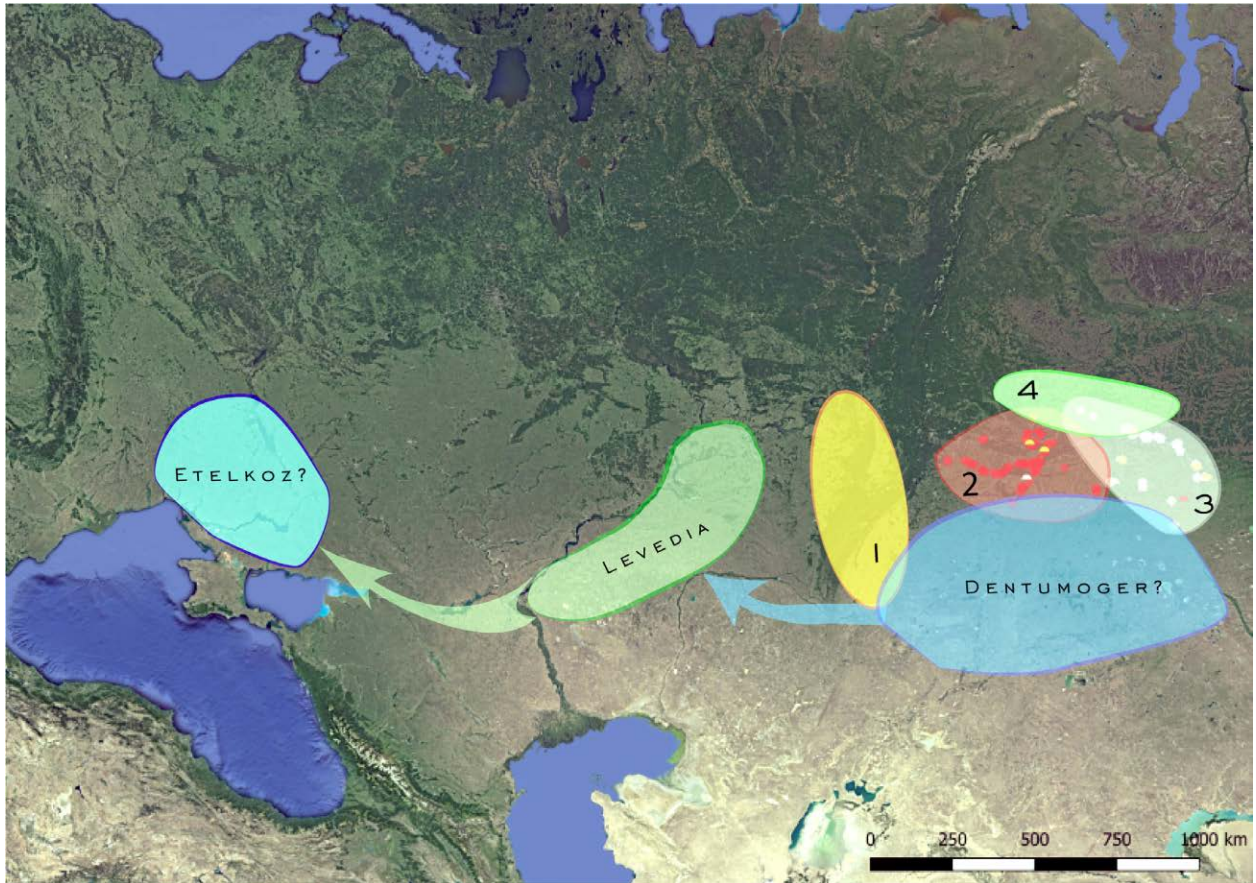
¹² HELIMSKIJ 1982, 123–125.

¹³ GOLGYINA–VODOLAGO 1990; GOLGYINA 2004, 268.

¹⁴ KAZAKOV 2007, 49; IVANOV 2008, 96–97; IVANOV 2015, 215.

¹⁵ TÓTH 1970; HALIKOVA 1976; MOGILNYIKOV 1987, 163; MOGILNYIKOV 1994, 67–68; KOSZARJOV 1991, 27; FODOR 2015, 22–25.

¹⁶ MATJUSCSENKO 1991; MATJUSCSENKO–TATAUROVA 1997, 102–106; MATVEJEVA 2000, 291–299.

1. kép. A magyarság kialakulásának és vándorlásának hipotetikus ábrázolása. 1: Karajakupovói kultúra; 2: Bakalszkojei kultúra; 3: Potcsevasi kultúra; 4: Karimi-típusú emlékek

szibériai térségben induló kulturgenezis mechanizmusa más volt.

A korai magyarok temetkezési szokásainak és viseletének eredetét az Urál és Nyugat-Szibéria középkori lakosságával hasonlították össze, ám a szóba jöhető elterjedési zónák túl nagyok és nem egészítik ki egymást. A kuszarenkovói, karajakupovói, lomovatovói kultúrák kerültek a kutatás figyelmének középpontjába,¹⁷ s ennek során a szibériai eredetű anyaggal kívánták igazolni ezek magyar származását, bár a konkrét etnikai markerek tisztázása nélkül. Elkülönítésük után a bakalszkojei,¹⁸ karimi,¹⁹

potcsevasi²⁰ kultúrák újabb értelmezési kísérletei egyelőre még nem nyertek teret.²¹ Az Urálon túli terület kora középkori anyaga átértékelésre került az etnikai heterogenitást előtérbe helyezve, mely feltételezett etnikai tarkaságot tajgai és sztyeppi jövevények is hangsúlyosabbá tették.²² A kuszarenkovói kerámia – melyet korábban a transzuráli migráció rekonstruálásában kulcsfontosságúnak tartottak – széles körű elterjedtségét kartográfiai analízis demonstrálja,²³ viszont egy új értelmezés szerint a kuszarenkovói kerámia közép-ázsiai mintákat utánzó presztízstárgy lehetett.²⁴

¹⁷ GOLGYINA–VODOLAGO 1990; IVANOV 1999; IVANOV 2015; GOLGYINA 2004; KAZAKOV 2007.

¹⁸ SZALNYIKOV 1956.

¹⁹ CSERNYECOV 1958; FJODOROVA 1991.

²⁰ MOSINSZKAJA 1953; GENING–KORJAKOVA–OVCSINNYIKOVA–FJODOROVA 1970; JELAGIN–MOLOGYIN 1991.

²¹ VIKTOROVA–MOROZOV 1993; SZKANDAKOV–DANCSENKO 1999; KONYIKOV 2007; DANCSENKO 2008; RAFIKOVA 2011; ZIKOV 2012; MATVEJEVA 2012; MATVEJEVA 2016; BORZUNOV–CSEMJAKIN 2013; BORZUNOV–CSEMJAKIN 2015.

²² BOTALOV 2013, 140; MATVEJEVA 2018; MATVEJEVA–ZELENKOV 2018, 75.

²³ DANCSENKO 2008; MATVEJEVA 2007; RAFIKOVA 2014.

²⁴ ZELENKOV 2019, 40–44; MATVEJEVA 2019, 44–45.

Az alábbiakban Nyugat-Szibéria nyugati részének történeti, kulturális folyamatait tekintjük át, hiszen a magyarság szibériai származására vonatkozó

elméletek a leginkább meghatározók eme fontos és érzékeny kérdés diskurzusában.

A FORRÁSOK

Abból a történeti-nyelvészeti elképzelésből indulunk ki, hogy a magyarok őshazája az uráli-szibériai térségben volt, összegeztük a vonatkozó, az elmúlt negyedszázadban cikkekben, monográfiákban publikált régészeti anyagot. Jelen állás szerint mintegy 130 emlék ismert a 3/4–8. századból Nyugat-Szibéria erdős sztyeppi és tajgahatári övezetéből, az Urálontról 75 település, az Isim-Irtis régióban 31 település. 261 temetkezés ismert 16 temetőből. Ez számszerűleg szerényebb, mint az Urál európai részén feltárt temetkezések, ám a régóta ismert karajakupuvói és kusnarenkovói temetkezések száma sem sok, 50-55, a lomovatovói kultúrából ennél jóval több temetkezés ismert (500 fölött), és ez vonatkozik a nyevolinói kultúrára is (120 körüli).²⁵

A többszintű (felhasználva a klaszter-, diszkriminancia-, korrespondencia-elemzés módszereit),²⁶ statisztikai elemzésnek köszönhetően, a 261, 3–8. századi temetkezést vizsgálva a bakalszkojei (102 egység), karimi (93), potcsevasi (66) kultúrák egymás mellett élése látható az Urálontról térségben. Vizsgáltuk a településrétegeket is. A 3–8. században a Tobol-Isim erdős sztyeppi térségben a bakalszkojei kultúra magja a korábban azon a helyen élt népességre épült, amire a temetkezés utal, az állattartás dominanciájára utaló komplex gazdálkodás, és különösen a fazekasság (kerámia). Az Iszety és a Tobol kereskedelmi útjainak ellenőrzésére erődök épültek.

A bakalszkojei kultúra gazdasága az erdős sztyeppi viszonyokhoz adaptálódott,²⁷ és a szargatkai időkben kialakult hagyományt vitte tovább. Az erődítések kiépítését és formáját a folyam menti teraszok és félszigetek határozták meg (3. kép 1–2), és különböző építési technikákkal készültek: az egyszerű egyvonalú védelmi konstrukcióktól a hármas tagolású védelmi rendszerekig. A településeken félig

földbe mélyített, négyszögletes alapterületű, a felszín fölött gerendavázás szerkezettel ellátott otthonok voltak (3. kép 3). A temetkezési rend a 3–4. század fordulóján alakult ki és a 8. századig fennmaradt. Kisebbségi méretű kurgánokba temetkeztek, ezekben kettő vagy három temetkezés volt, a sírokat ovális formájú, nem mély, szűk vagy közepes szélességű gödrökben alakították ki. A temetkezések tájolása északi vagy északnyugati, a halottak kinyújtott testhelyzetben feküdtek a hátukon, mellettük karcolt, vonalásfésűs ornamentációval ellátott edények (5. kép 1–3), valamint húsmaradványok a koponya mellett. Az europid népességnél koponyatorzítás mutatható ki, a sírokban ló bőre (feje és lába), valamint a törzse is elhelyezésre került.

A bakalszkojei kultúra kialakulására a szargatkai is hatással volt, valamint az európai Urál vidék késő szarmata világa (Turbaszli, Harino), és az Aral térség nomádjai is.²⁸ Erről tanúskodik a tipikus övgarnitúra és díszítések, elég nagy a hasonlóság a turbaszli temetkezésekkel, kerámiával. A korai heraldikus stílusú tárgyak a temetkezésekben és a településrétegekben a nomádok török/türk világa felé mutatnak kapcsolatokat. A 7–8. században a nomádok betöréséről tanúskodnak a Hripunovszkij és Uszty-Szuerszkoje I. temetők magányos temetkezései.²⁹ Ezeket a sírokat már létező kurgánokban alakították ki, délnyugati tájolásúak, fegyver található bennük, és hiányzik a régióra jellemző kerámia.

Ezek a temetkezések nem illenek a bakalszkojei és potcsevasi tradícióba. A türk korszak kezdetén az Urálontról terület erdős sztyeppi részének északi területén megmaradt az a településszerkezet és kulturális tradíció, amely még a nagy népvándorlás korában alakult ki, míg a déli övezet a nomádok közvetlen befolyása alá került.

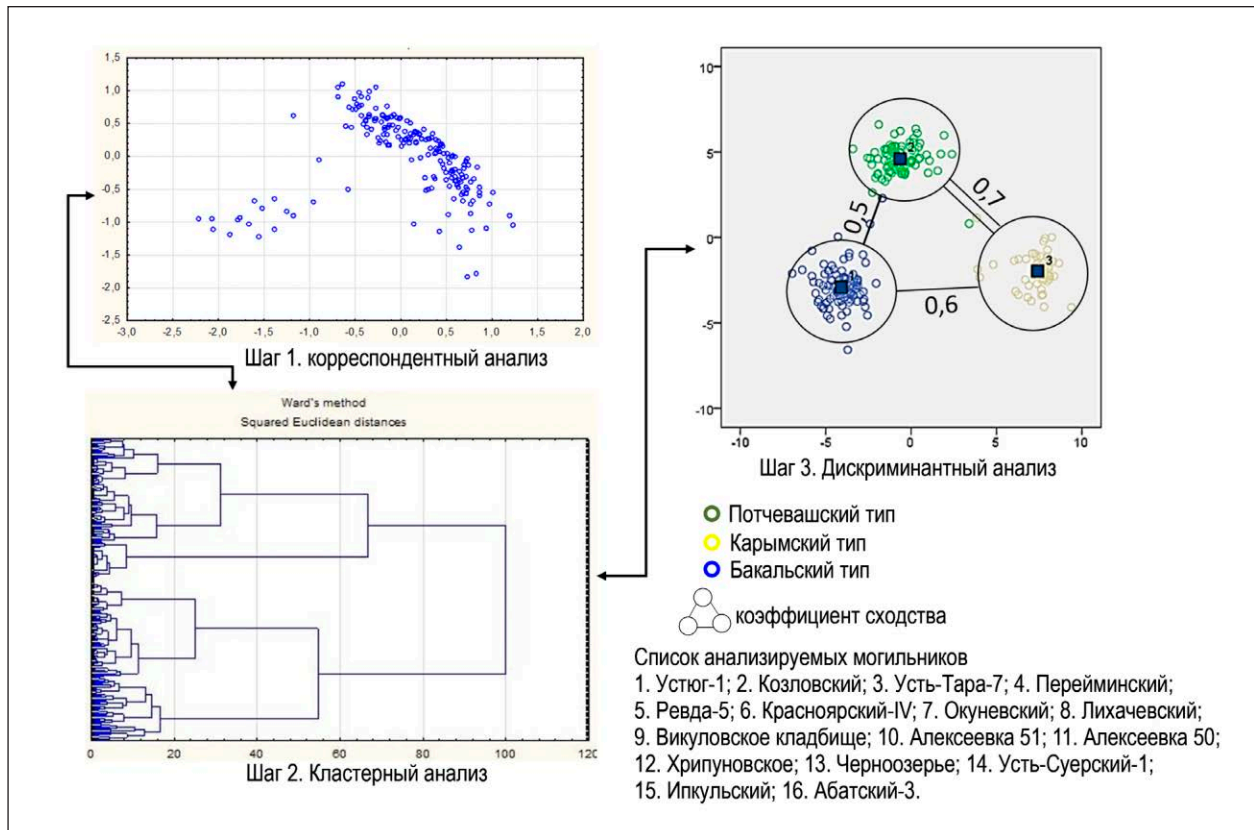
²⁵ IVANOV 2015, 205, 208.

²⁶ ZELENKOV 2017.

²⁷ KOSZTOMAROV–TRETJAKOV 2019.

²⁸ MATVEJEVA–ZELENKOV 2018, 75; ZELENKOV 2019; MATVEJEVA 2019.

²⁹ MATVEJEVA 2016.

2. kép. A nyugat-szibériai, 3–8. századi temetkezések statisztikai elemzésének eredményei. Az első lépés, a korrespondencia-elemzés a távolságokat veszi figyelembe, illetve a temetkezések közötti hasonlóságokat. A második lépés, a klaszteranalízis során újabb csoportokat különítünk el 142 jellemző alapján. A harmadik lépésben, a diskriminancia-analízisben az előző fázisban született halmazok ellenőrzése történik. A vizsgált temetkezési helyek: Ustjug 1, Kozlov, Ustzy-Tara 7, Perejminskij, Revda 5, Krasnojarszk IV, Okunevo III, Lihacsevo, Vikulovói temető, Alekszejevka 51, Alekszejevka 50, Hripunovszkij, Csernoozerje, Ustzy-Szuerszkoje 1, Ipkulszk, Abatszsk

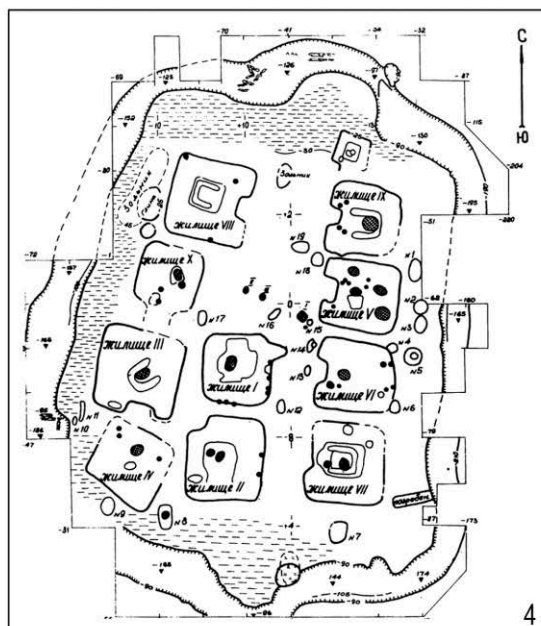
Az Irtis-vidék tajgai és tajgaelőtti régiójában a 4. század második felétől kezdve a karimi kultúra terjedt el (1. kép). Ebben a régióban a szargatkai kultúra transzformációja a klíma nedvesebbé válásával hozható összefüggésbe, ennek tudható be a „kulajjai” elvándorlása a szarovi szakaszban, illetve az Alsó-Ob vidékén a koraközépkori népesség déli migrációja. Ők közvetlen kereskedelmi kapcsolatba kerültek a nomádokkal, ennek következtében kultúrájuk militarizálódott, kiemelkedett egy új elit. Viszonylag gazdag tárgyi hagyatékat hagytak maguk után későrómai formájú övekkel, bronzedényekkel és nyakékekkel. Új hazájukba vitték a kompakt, négyzetes mélyedéssel kialakított erődök építésének hagyományát, amely később a potcsevasi kultúrában is megfigyelhető (3. kép 5), valamint a tömör, kikerekedő formájú, figurális benyomatokkal díszített edényeiket (5. kép 4–6).

A bakalszkojei kultúrában kimutatható karimi kerámia és ennek továbbélése a potcsevasi kultúrában arról tanúskodik, hogy az erdős sztyeppi térségben együtt laktak a különböző tradíciók képviselői. A kerámia formájában és ornamentikájában szinkretizmus kezd kialakulni, analógiákkal az erdős sztyeppi és tajgai világ felé egyaránt (5. kép 14).

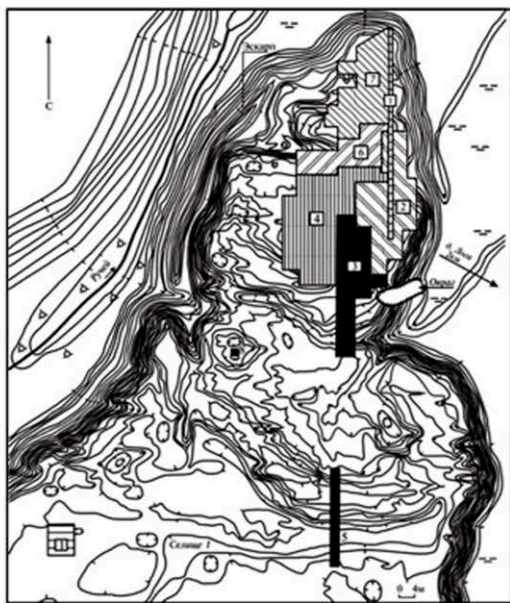
A karimi kultúra déli részén a temetkezési rend (4. kép 4–6) a 4. század első felének végén alakult ki, és a 6. század első feléig létezett. Ez a következő jellemzőkkel bír: gödrös (ritkán kurgános) temetkezések, melyek pontosan északi irányba tájoltak, magányos temetkezések, a sírgödör nem mély, ovális formájú, ritkábban egyenes kialakítású, kivételesen hamvasztás a korhasztásos rítus mellett, a halottakon nyírfakéreg takarás, koponyatorzítás. A tárgyak között övek díszítésekkel, övcsatok, gyöngyök, nyakékek, zoomorf függők, vaskések, cseréptöredékek a kurgánban vagy a sírban (7. kép), ritkán az el-

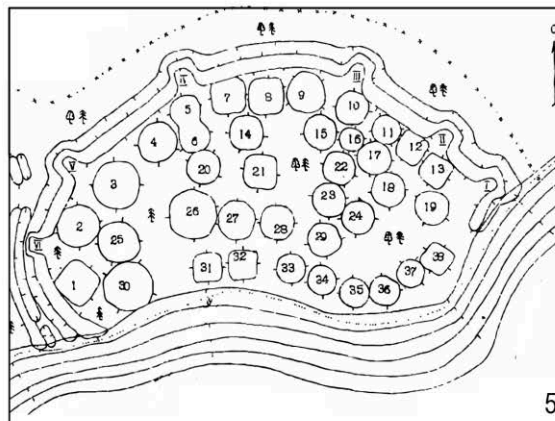
1

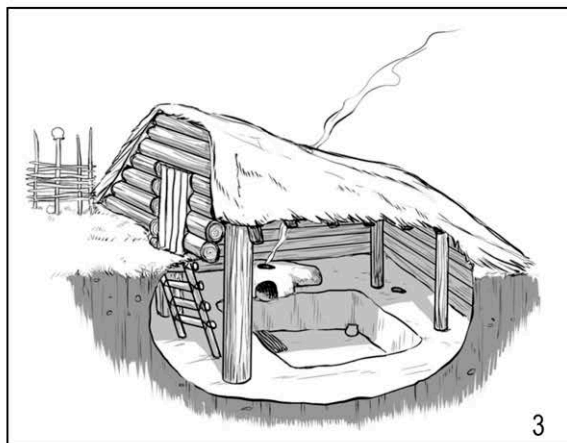
4

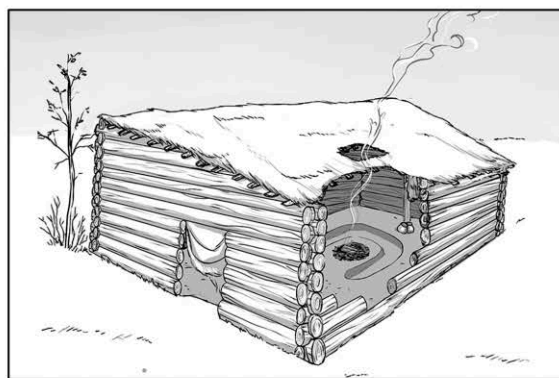
2

5

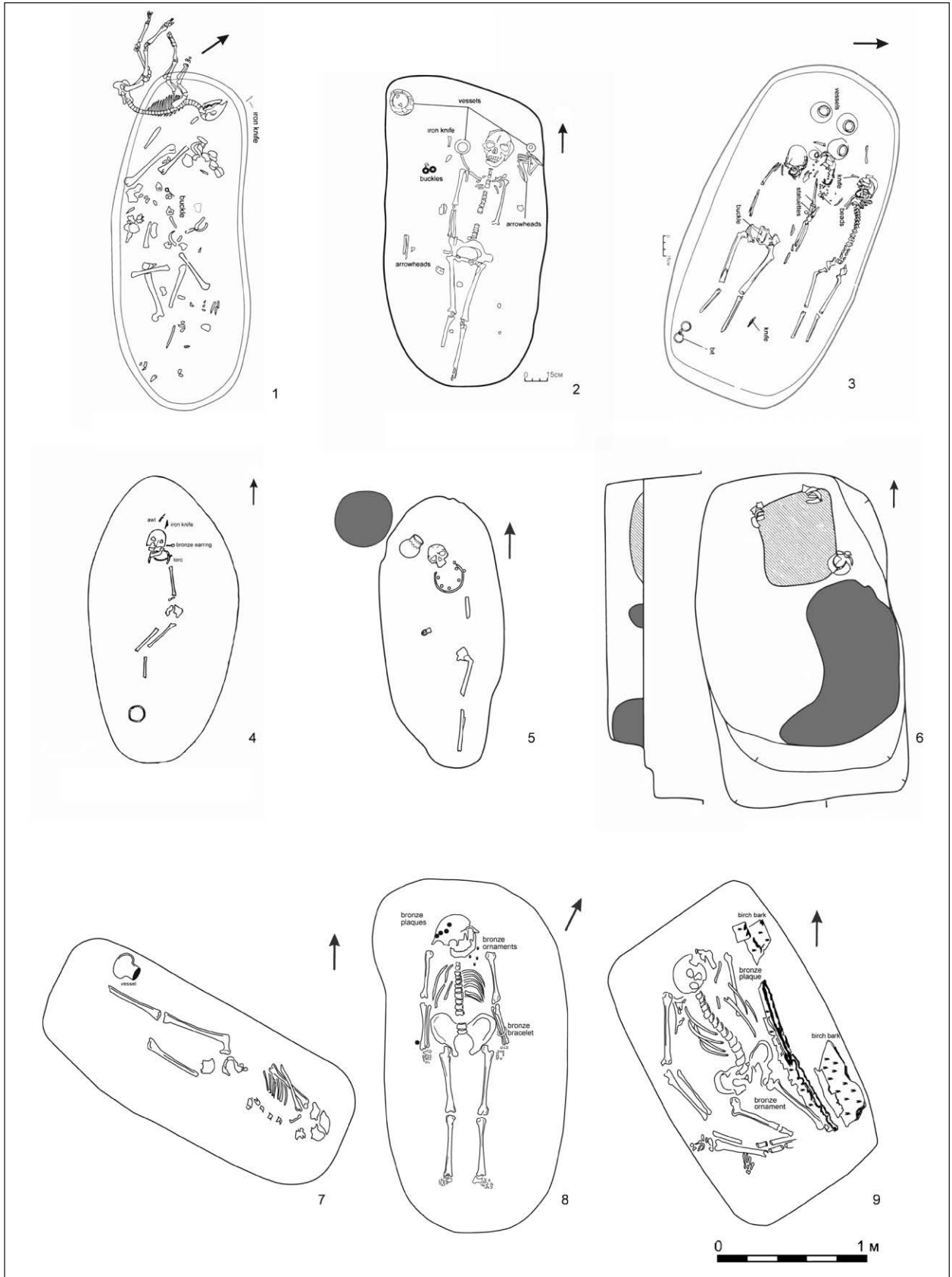

3

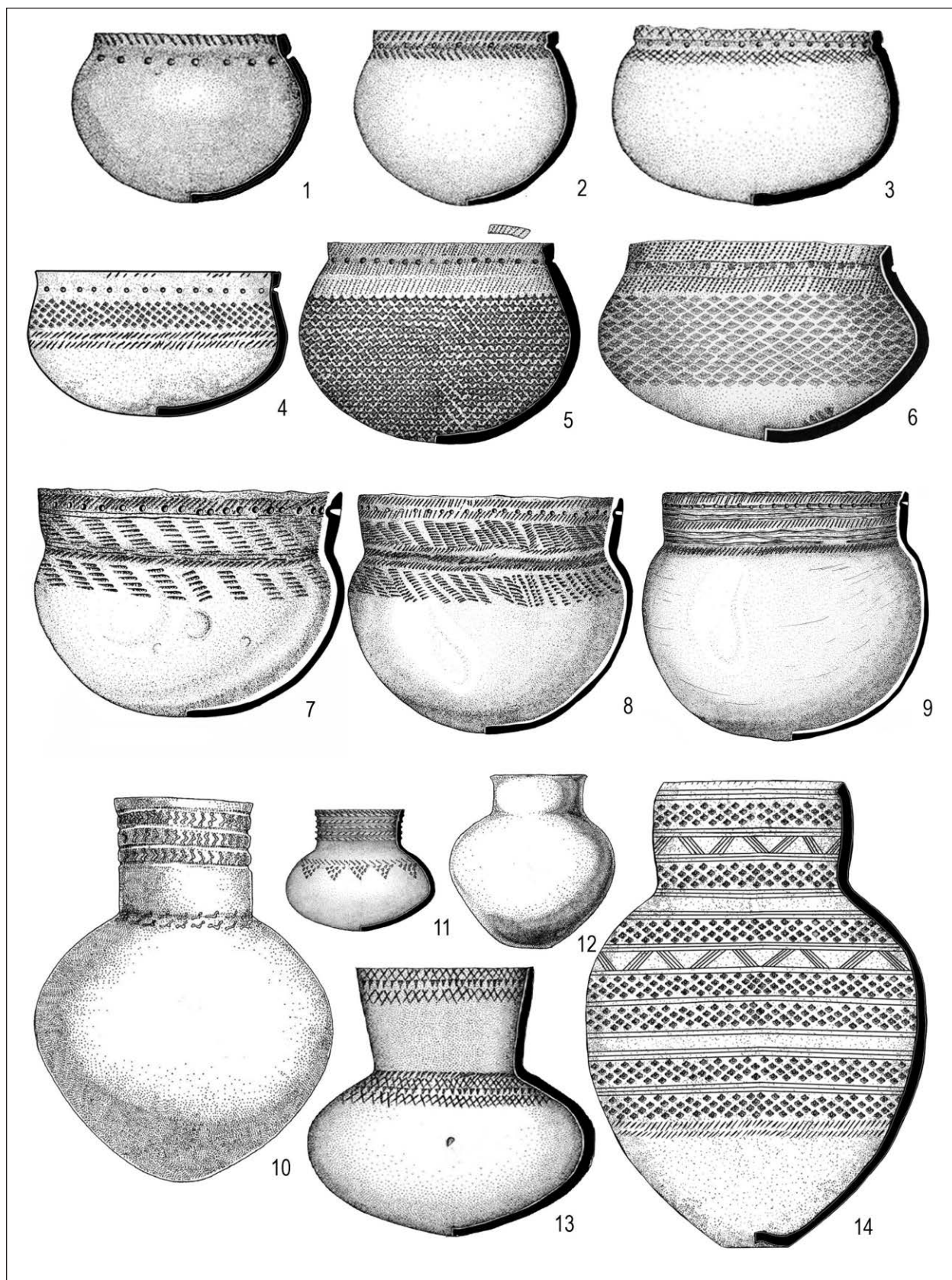

6

3. kép. Településtípusok, lakhelyformák. Bal oldali oszlop: 1–3: Bakalszkojei kultúra; Jobb oszlop: 4–6: Potcsevasi kultúra; 1, 3: Uszty-Terszjuk; 2: Kolovszk; 4, 6: Loginovo; 5: Ajkutlovo XIV

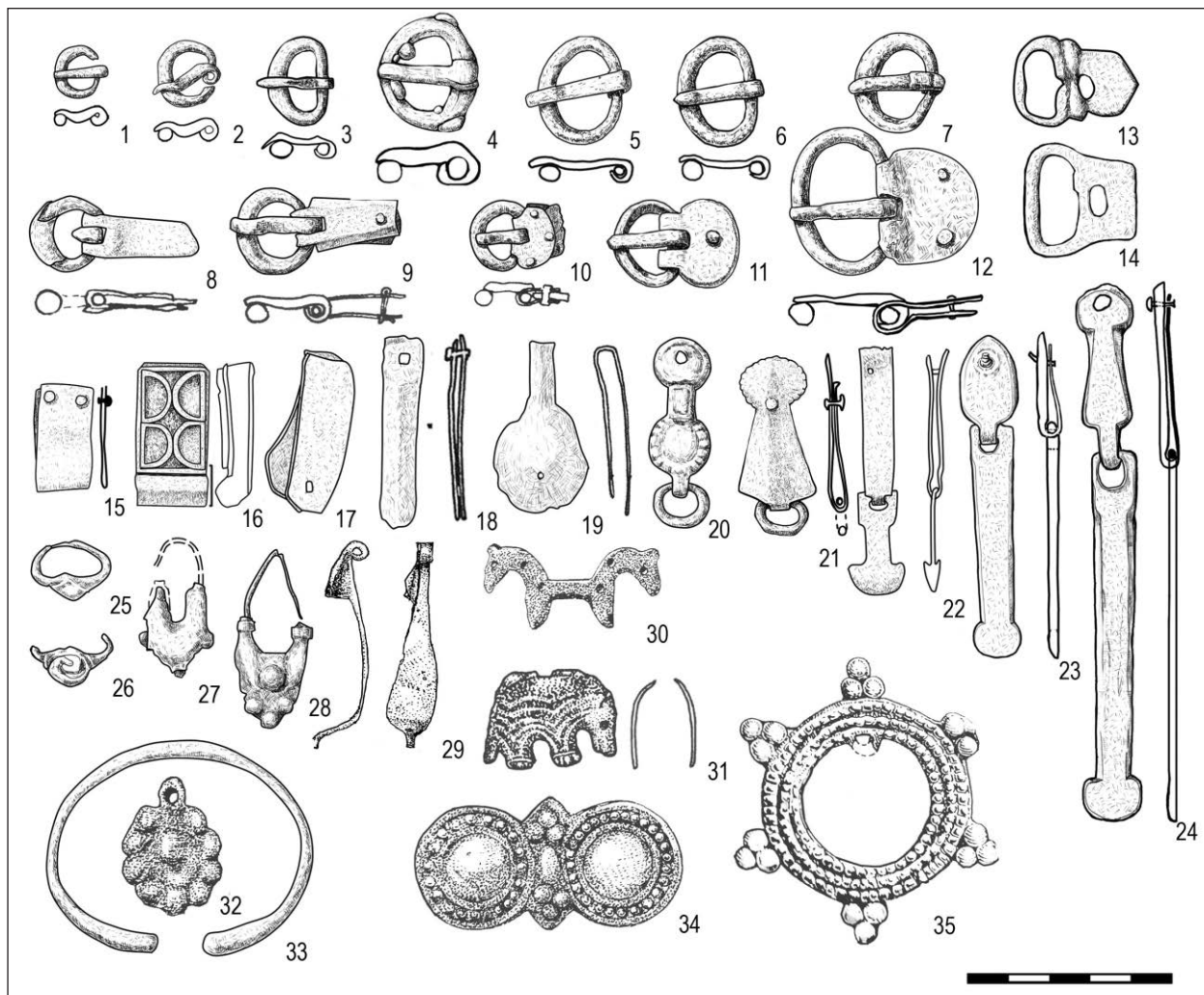

4. kép. A bakalszkojei (1–3), karimi (4–6) és potcsevasi kultúrák (7–9) temetkezései

5. kép. Bakalszkojei (1–3), karimi (4–6), potcsevasi (7–9), kusnarenkovói (10–14) (nem méretarányos ábrázolású) kerámiák Nyugat-Szibériából és az Urálon túli területről. 1–3, 5–6: Kozlov; 4, 14: Uszty-Tara; 7–9: Vikulovo; 10, 12: Usztyjug 1; 11, 13: Perejmszki temető

6. kép. A bakalszkojei kultúra datálási szempontból releváns tárgyai. 1–2: U, K. 28, P. 2; 3: K, P. 91; 4, 10, 31: U, K. 25, P. 2; 5–6, 16: I, K. 25, P. 1; 7: I, K. 5; 8: U, K. 35, P. 4; 9, 19: R, K. 9, P. 11; 11, 15, 21, 23–24: I, K. 4, P. 3; 12: I, K. 13, P. 1; 13: P, P. 4; 14: P, P. 5; 17: A duváni temetkezésből; 18: K, P. 5; 20: R, P. 10; 22: K, P. 34; 26: P, P. 1; 25, 32–35: P, P. 6; 27: R, K. 6, P. 1; 28: U, K. 40, P. 2; 29: U, K. 14 P. 2; 30: P, P. 8.

U: Usztyug 1; I: Ipkulszki temető; K: Kozlovi temető; R: Revda; P: Perejimszki temető

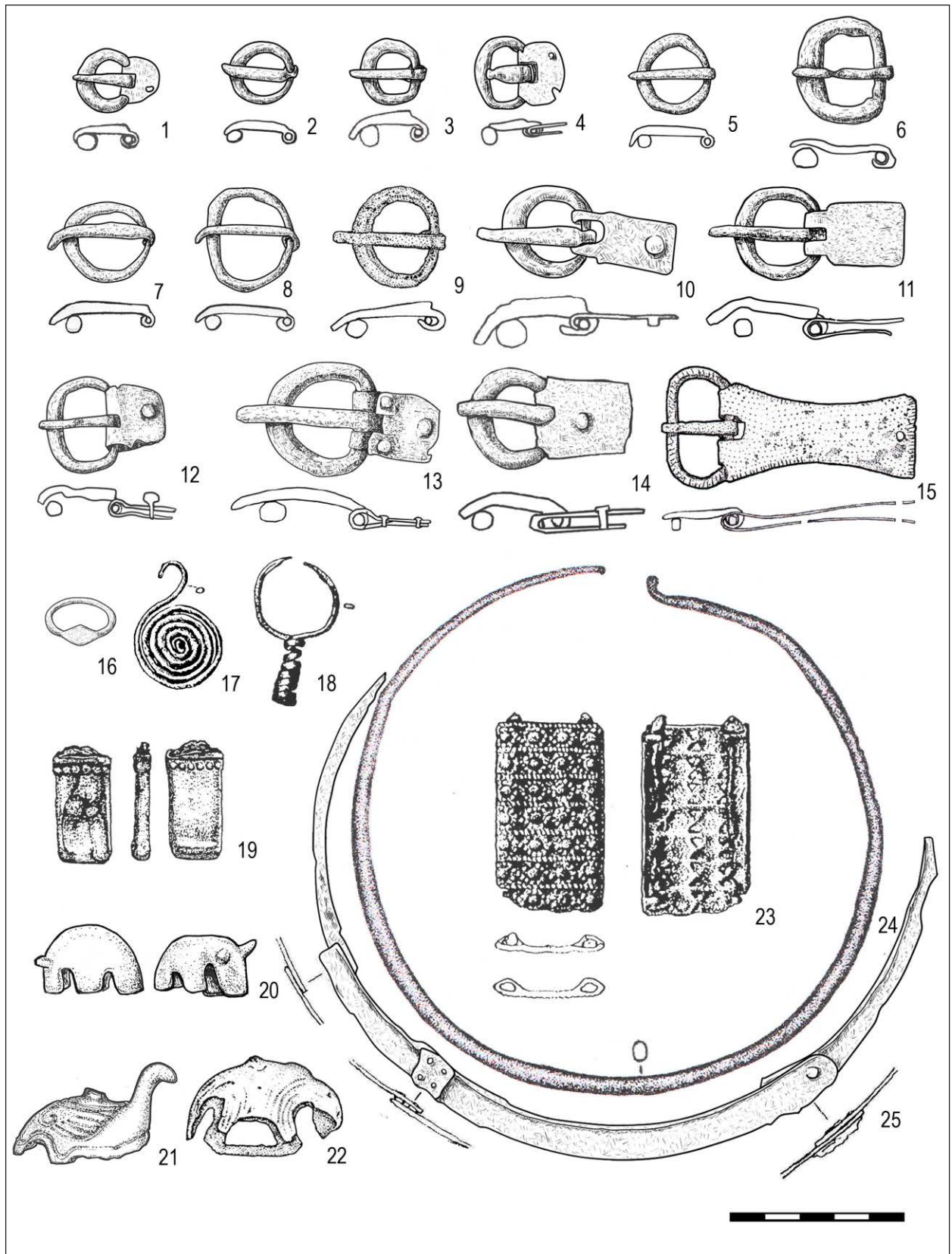
hunyt feje mellett teljes edény. A 6. század közepére a Tobol vidéktől eltérően az Irtyis térségének kulturális kapcsolatai újra megváltoznak, ennek nyomán alakul ki a potcsevasi kultúra.

Ennek jellemzője volt a 6–8. században a biritualitás (hamvasztásos és korhasztásos temetkezés), alátétek, nyírfakéregbe csavarás, kisebb dobozok elhelyezése dísz tárgyakkal, madár formájú függők.

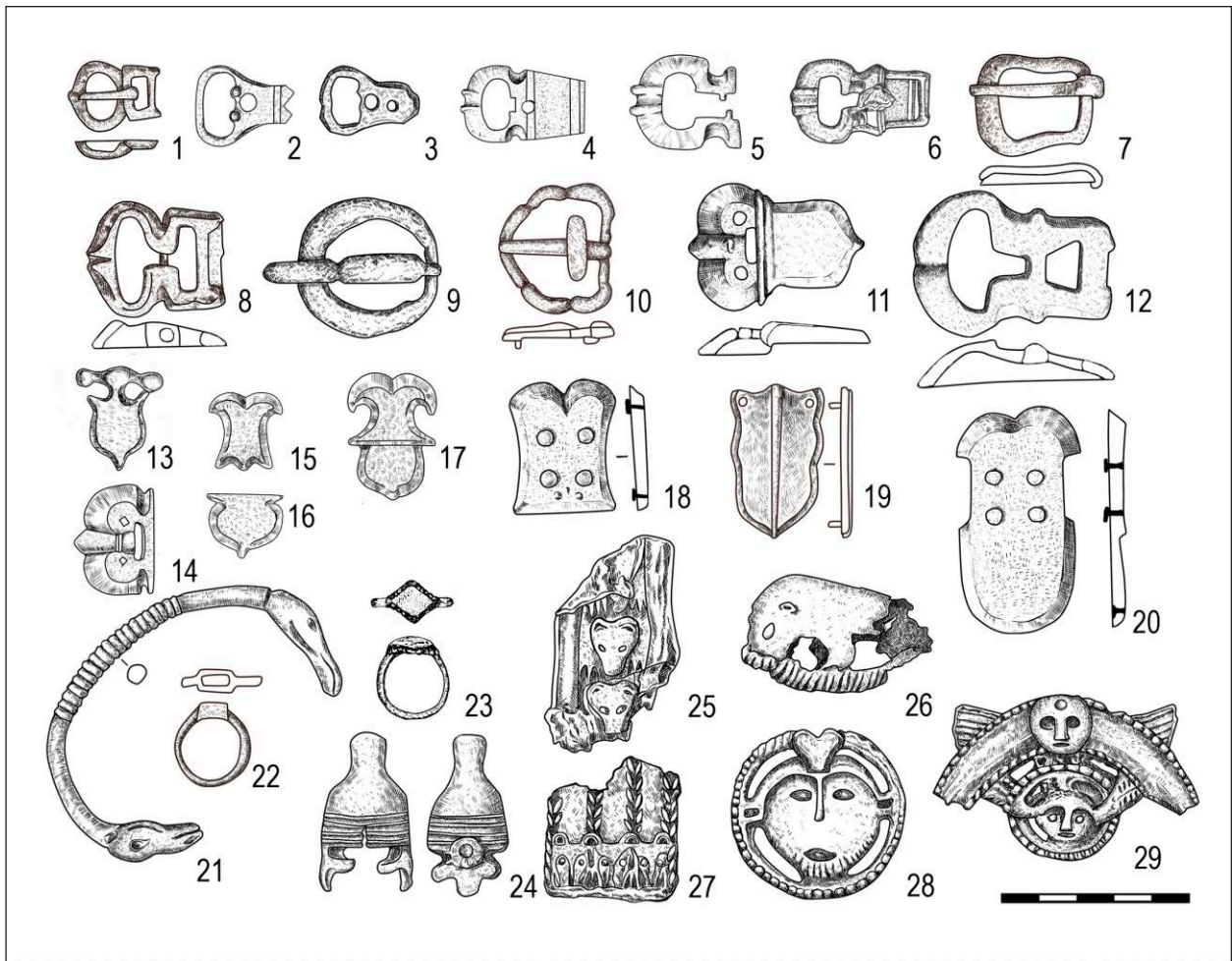
Az erődök és lakóépületek formája a karimivel mutat folytonosságot. A korai formákban kimutatható kerámia szinkretikus a karimi és potcsevasi

tradícióval (5. kép 7–9). Megváltozik az övdivat, megjelentek a fakoporsók (4. kép 7–9), lószerszámokat helyeznek a sírba, például unikális állatstílusú kengyeleket (8. kép 25–29). A tájolás északnyugati–nyugati. A temetkezési szokás és a tárgyak a korai türkök felé mutatnak kapcsolatokat. Az Irtyis-vidék a 7. században nagy valószínűséggel a Nyugati Türk Kaganátus perifériájába tartozott. A tajgai térség egész sor településén, illetve a mai Észak-Kazahsztán nomádokhoz köthető kurgánjaiban talált hasonló kerámia, mint például a bobrovkai temetőben,³⁰ alátámasztja a kapcsolatokat a két térség között.

³⁰ SZMAGULOV 2004, 185.

7. kép. A karimi kultúra déli variánsából származó, datálási szempontból releváns tárgyak. 1: K, P, 22; 2, 4, 16, 20: K, P, 12a; 3, 10: K, P, 26; 5: K, P, 57; 6: UT, K, 17, P, 1; 7–8: K, P, 1; 9: K, P, 31; 11: UT, K, 9, P, 1; 12, 17, 19, 23: UT, K, 8, P, 1; 13: K, P, 7; 14: K, P, 70; 15: K, P, 48; 18: UT, K, 14, P, 1; 21–22: K, P, 11; 24: K, P, 47; 25: UT, K, 9, P, 1;
K: Kozlovi temető; UT: Uszty Tara

8. kép. A potcsevasi kultúra datálás szempontjából releváns tárgyai. 1, 7–8: OM, P. IV; 2: L, P. 13; 3: OM, P. IX; 4: L, P. 3; 6, 9, 24–27: OM, P. XX; 10, 19, 22: OM, P. I; 11–12, 18, 20: OM, P. III; 5, 13, 16–17: L, P. 1; 14: L, P. 9; 15: L, P. 2; 21: OM, P. XVIII; 23: VK, n. 2; 28: OM, P. XXI; 29: OM, P. XIX;
OM: Okunevói temető; L: Lihacsevói temető; VK: Vikulovói temető

DISZKUSSZIÓ

Nyugat-Szibéria középkori népességének kialakulása a szargatkai kulturális egység és társadalom bomlásától veszi kezdetét, a 3. századtól. Világossá kell tenni, hogy az új kultúrákban mely elemeknek vannak helyi előzményei, és mik az átvételek, milyen hatás révén. A 3. század végén – 4. század elején a hunok hódításai és a szárazabb időszak miatt az eurázsiai sztyeppevidéken instabilitás figyelhető meg. A szargatkai népesség Urállal és Közép-Ázsiával folytatott kapcsolataiban is válság figyelhető meg, illetve a kultúra elitje beharcokba kevere-

dett.³¹ A nyugat-szibériai korai középkor történeti-kulturális képének mozaikus jellegét tekintve, a szubsztrátum és szupersztrátum népesség heterogenitását figyelembe véve úgy véljük, hogy kompakt „ugor világról” aligha lehet beszélni. A sztyeppevidékre és az erdős sztyepp északi részére különböző eredetű csoportok áramlottak. A heterogenitás a társadalmi összetételre is vonatkozik, illetve intenzív kulturális változások zajlottak a 8. század végéig tartó időszakokkal bezárólag.

³¹ KORJAKOVA 1988; MATVEJEVA 2018, 150–151.

A magyarok szibériai „kijövetelének” elképzelése a népvándorlás korában azon alapult, hogy az erdős sztyeppet elfoglaló, 3–4. században felbomló szargatkai kultúrát magyarnak tekintették. Viszont a szargatkai bomlástól a 9. század elejéig tartó fél évezredes űrt nem sikerült tényekkel megtölteni, és szargatkai komponenseket sem találtak Kelet-Európa sztyeppi és erdős sztyeppi övezetében. A szargatkai népesség polietnikus lehetett, iráni elittel,³² tehát nem kizárt, hogy protomagyar csoportok is a részei lehettek, ám valószínűbbnek tűnik a magyarok nyugat-szibériai eredetének többvektorúsága. Valóban kimutathatók nyugatra irányuló migrációs folyamatok, például hogy gorohovói csoportok átköltöztek a szarmaták területére a Kr. e. 4–3. században, a meszjagutovói erdős sztyeppen egy önálló enklávét alkotva,³³ de ez is csak egy esemény volt a sok közül a középkori kulturgenezisben. A nyevolinói kultúra brodi fázisában tetten érhető migrációs impulzus a 4–5. századra tehető,³⁴ amikor a szargatkai kultúra már nem létezett. Ez inkább a késő szarmata csoportok mozgásával hozható kapcsolatba, és azon politikai és migrációs események állhattak a háttérben, melyek a bakalszkojei kultúra esetében is kimutathatók.

Következésképpen tehát a magyar etnogenezis nemcsak egy, hanem több kultúrával is összefüggésbe hozható. A hipotézis, hogy a karajakupovói, kusnarenkovói, lomatonovói, nyevolinói, polomi kultúrák összefüggésbe hozhatók a magyarokkal,³⁵ a temetkezések statisztikai elemzésére és a tárgyak azonosságára alapult.³⁶ Megjegyezzük, hogy az analógia alapjául szolgáló anyagot jobban konkretizálni kellene, mert az adatbázisokban csak általános kategóriák szerepelnek (fegyver, lószerszám jelenléte), melyek nagy korszakokhoz köthetők. Ha a 10. századi magyar anyaggal hasonlítjuk össze a

kusnarenkovói emlékeket, nem láthatunk szoros, genetikai kapcsolatot, mivel a kusnarenkovói temetkezések északi tájolásúak, a lócsontok pedig nem magában a sírban voltak.³⁷

És azt is figyelembe kell venni, hogy a formája és ornamentikája szerint sajátos, vékony falú, igényes kialakítású kusnarenkovói kerámia (5. kép 10–14) nem köthető valamely különös rítushoz vagy életmódhoz, melynek alapján önálló kultúramarkernek lehetne tekinteni.

Az európai Urál térségében ez a kerámia a turbaszli, bahmutyinói, karajakupovói kultúrák kerámiáival együtt elterjedt el, nem társulva kimondottan valamely temetkezési rítushoz.³⁸ Ebből a kerámiából soha nincs sok, a településeken a mérete kisebb, mint a karajakupovói,³⁹ ami inkább lehetett asztali presztízstárgy, melyet külső minták alapján készítettek. Az Urálon túli területen ugyanezt a képet láthatjuk.⁴⁰ A paleoantropológiai adatok alapján a karajakupovói népesség állt közel a magyarokhoz.⁴¹ A nyugat-szibériai adatokat összegezve A. Ny. Bagasov⁴² arra következtetésre jutott, hogy az uráli népesség jelentősen különbözik a nyugat-szibériaitól, mivel sokkal inkább europid jellegű volt. A kutató úgy véli, hogy a középkori populációnak csak az egyik szubsztrátuma volt a szargatkai népesség, és a lomatonovói kultúra formálódásában részt vehetett.⁴³

A genetikai adatok állománya még nem nagy, ám az egyik kutatás, amely a magyar etnogenezis nyelvészet által megalapozott tudására épül, kapcsolatot mutatott ki a Kárpát-medencei magyarok és Nyugat-Szibéria között.⁴⁴ Ujelgi, Bajanova, Szuhaj Log, Bartim, Brodi, Bolsije Tyigani és a Novinki-horizont lelőhelyeinek genetikai elemzése jelentős DNS azonosságot mutatott ki (Novin-

³² MATVEJEVA 2000, 286–291.

³³ SZAVELJEV 2007, 181; MALASOV–MOSKOVA 2010, 52; MATVEJEVA 2017, 109.

³⁴ GOLGYINA 2004, 268.

³⁵ BELAVIN–IVANOV–KRILASZOVA 2009.

³⁶ IVANOV 1999, 205.

³⁷ KOMAR 2018, 79.

³⁸ MAZSITOV 1977, 62, 72; KAZAKOV 1981, 133.

³⁹ IVANOV 1999, 50.

⁴⁰ ZELENKOV 2019.

⁴¹ GAZIMZJANOV 2018, 70.

⁴² BAGASOV 2017, 253–266.

⁴³ BAGASOV 2017, 259, 264.

⁴⁴ POST ET AL. 2019.

ki kivételével), ám a közös klasztert figyelembe véve ezek messzebb vannak a magyaroktól, mint a kaukázusi és észak-kazahsztáni minták.⁴⁵ Mivel a magyarok migrációjával összefüggésbe hozható csontanyag száma nem elég nagy, ez nem ad lehetőséget pontosabb helymeghatározásra, továbbra is tehát a tág kereteket megengedő régészeti anyagra támaszkodhatunk.

Témánk szempontjából nagy jelentőséggel bír a Szubbotci-horizont felfedezése és a magyar anyaggal való összehasonlítása,⁴⁶ a penzai sírokban észlelt magyaros fegyveres-viseleti analógiák és ezek eredetére vonatkozó érvek.⁴⁷ A 9. századi adatok történeti és régészeti elemzése alapján vetődött fel a hipotézis, hogy a szubbotci típus kialakulása a kámai, agafonovkai, szaltovói, szrosztinszki, szogd tradíciók hatására történt, ami figyelmünket az Aral, Irtis, és különösen a Dél-Urál térsége felé tereli mint ezen kapcsolatrendszer potenciális központja felé.⁴⁸ Ám az Urálban nem ismertek olyan emlékek, melyek a magyarok elvándorlása előtti időből származnának, ám az bizonyosságot nyert, hogy Ujelgi, Szinyeglazovo, Narovcsatka emlékeit a benne lelhető „magyaros” emlékekkel egy, a szubbotcival rokon népség hagyta hátra.⁴⁹ Figyelembe véve a nyugatra irányuló kimek migrációt a 8. században, A. Komar a szubbotci típusú anyagi kultúra eredetét az Aral, Urálon túli terület, Irtis háromszögben véli megtalálni.⁵⁰ Mindezek alapján úgy véljük, hogy ezen a területen alakulhatott ki egy militarizált ugor csoport, melynek elitje is volt, és saját presztízskultúrával is rendelkezett.

A török hatás nagy volt a magyar etnogenezisre, ám csak a nyugati hatás kutatása kapott nagy teret. A keleti impulzusok kérdése nem most vetődik fel, ám új áttekintésre szorulhat a sztyeppi török politikum ismeretében. Úgy véljük, hogy a bolgár–magyar kapcsolatok korán kezdődhettek, hosszú ideig

tarthattak, és ez tükröződik is a 7–10. századi karajakupovói emlékekben, vagy a 9. századi tankejev-kai temetőben, ahol egész sor kultúra anyaga lelhető fel.⁵¹ Közismert, hogy a közép-ázsiai nomádok nyáron északra vonultak az Irtis, Isim, Tobol, Turgaj-kapu völgyében, a Délkelet-Urál és Nyugat-Szibéria erdős sztyeppi övezetéig,⁵² s ez az etnográfiai tény talán összefüggésbe hozható a magyarok nomáddá válásával is. A 8. századig csak szubsztrátcsoportokról lehet beszélni, a magyar nép tulajdonképpeni kialakulása a 8–9. században történhetett az uráli régióban. Az I. évezred közepi népvándorlás ellenére O. E. Posehonova, A. V. Zubova és A. V. Szlepcova antropológusok⁵³ úgy vélik, a bakalszkojei kultúra népsége szargatkai eredőkkel is rendelkezik, továbbá Aral környéki nomádok is részt vehettek alakulásában. Mindenesetre ezt követően a Tobol-Isim vidékén az európai antropológiai típus már csak keverékként van jelen a nyugat-szibériai mongoloid alapnépség mellett.

A korai vaskor és a középkor folyamatai jelentősen különböztek. A mai ismert népek kialakulásának folyamatát nem érdemes évezredes távlatokra visszavezetni és túlbecsülni hasonlóságukat. Kétségtelen, hogy a nyugat-szibériai csoportok szerepet játszottak az európai Urál-vidék kulturgenezisében és egész sor komponens megjelenésében. Továbbra is aktuális a 6–8. századi uráli és nyugat-szibériai kultúrák vizsgálata, mint a Tobol–Isim menti erdős sztyeppi bakalszkojei, az erdős sztyeppi és az Isim–Irtis tajgai régiójába benyúló potcsevasi, a dél-uráli karajakupovói kultúráké. A 8–9. században kezdett kialakulni a magyar etnosz, mint politikai szerveződés is (*Hetumoger*), mint ezt V. A. Ivanov is feltételezte.⁵⁴ E folyamat modellszerű leírása során az alapvető kulturális elemeket (gazdaság, temetkezési rítus, hiedelem, művészet) az egyes régészeti kultúrák konkrét elemeivel kell összevetni. Az Urál-szi-

⁴⁵ SZEIFERT ET AL. 2018, 202–216.

⁴⁶ ORLOV 2001; PRIHODNYUK 2001, 101–106; TÜRK 2018.

⁴⁷ KLIMA 2018, 142–143; ZELENCOVA 2017, 144; ZELENCOVA 2018, 298.

⁴⁸ KOMAR 2018, 34, 49, 143.

⁴⁹ BOTALOV 2018, 85; KOMAR 2018, 199.

⁵⁰ KOMAR 2018, 202.

⁵¹ MOGILNYIKOV 1994; BOTALOV 2009, 519–568; JEGOROV 2013, 50; MATVEJEVA 2016, 220.

⁵² NAPRAVLENYIJA 1980.

⁵³ POSEHONOVA–ZUBOVA–SZLEPCOVA 2016, 119.

⁵⁴ IVANOV 2018, 107–108.

bériai térség etnikai transzformációja több lépésben történt: a kései szarmaták és hunok részvételével a nagy népvándorlás korában, a türk periódusban, tajgai és nomád népelemek részvételével egyaránt. A *Hetumoger* magjának kialakulása feltehetően az Urál előterében, a Volga-Urál vidéken történhetett (*Dentumoger*).

A magyarok hagyatékának kulturális geneziséét leglogikusabb azzal a gyakorlatias megközelítéssel magyarázni, hogy más és más periódusokban más és más tendenciák voltak hangsúlyosabbak. A Nyuga-

ti Türk Kaganátus, a Kazár Kaganátus vagy Volgai Bolgária területén egy rövidebb ideig tartó tartózkodás is jelentős kulturális hatással, akkulturációval járhatott. Egy etnosz kialakulása nem feltétlenül hosszú ideig tartó folyamat. Ha ezt az elit felől közelítjük meg – tehát az elit megszervezi a népet az erőforrások és kulturális értékek kontrollja céljából⁵⁵ – akkor ezek a folyamatok néhány évtized alatt is lejátszódhattak. A magyar nép viszonylag gyors kialakulásának tézisére irányítanánk a figyelmet, mely folyamatban a diffúzió meghatározó jelentőséggel bírt.

IRODALOM

- BAGASOV 2017: Багашев, А. Н.: *Антропология Западной Сибири*. Новосибирск 2017.
- BELAVIN–IVANOV–KRILASZOVA 2009: Белавин, А. М. – Иванов, В. А. – Крыласова, Н. В.: *Угры Предуралья в древности и средние века*. Уфа 2009.
- BORZUNOV–CSEMJAKIN 2013: Борзунов, В. А. – Чемякин, Ю. П.: Карымские памятники Таежного Приобья: история изучения, хронология и территория распространения. *Вестник археологии, антропологии и этнографии* 2013:1, 34–46.
- BORZUNOV–CSEMJAKIN 2015: Борзунов, В. А. – Чемякин, Ю. П.: Предметный комплекс и проблема датировки карымского этапа Таежного Приобья. *Вестник археологии, антропологии и этнографии* 2015:3, 51–60.
- BOTALOV 2009: Боталов, С. Г.: *Гунны и тюрки*. Челябинск 2009.
- BOTALOV 2013: Боталов, С. Г.: Этнокультурная ситуация в Урало-Казахстанских степях эпохи средневековья в свете новых археологических данных. In: *Этнические взаимодействия на Южном Урале*. Отв. ред.: Таиров, А. Д. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 201–207.
- BOTALOV 2018: Боталов, С. Г.: Новые материалы погребального комплекса Уелги. In: *III-й Международный мадьярский симпозиум, Будапешт 6–10 июня 2016 г. (3. Nemzetközi Korai Magyar Történeti és Régészeti Konferencia. Budapest, 2016. június 6–10)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 12. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 6. Red.: Türk, A. – Зеленков, А. С. Budapest 2018, 47–62.
- BOTALOV 2019: Боталов, С. Г.: Зауральская угорская ойкумена эпохи средневековья. *Археология Евразийских степей* 2019:6, 138–159.
- CSERNYECOV 1958: Чернецов, В. Н.: Нижнее Приобье в I тыс. н.э. In: Мошинская, В. И. – Чернецов, В. Н. – Золотарева, И. М. – Смирнов, А. П.: *Культура древних племен Приуралья и Западной Сибири*. Материалы и исследования по археологии СССР 58. Москва 1958, 136–245.
- DANCSENKO 2008: Данченко, Е. М.: К характеристике историко-культурной ситуации в Среднем Прииртышье на рубеже раннего железного века и Средневековья. In: *Проблемы бакальской культуры*. Red.: Боталов, С. Г. Челябинск, 2008, 45–60.

⁵⁵ TYISKOV 2003, 105, 112–114.

- FJODOROVA 1991: Федорова, Н. В. – Зыков, А. П. – Морозов, В. М. – Терехова, Л. М.: Сургутское Приобье в эпоху средневековья. In: *Вопросы археологии Урала* 20. Екатеринбург 1991, 126–145.
- FODOR 2015: Фодор, И.: *Венгры: древняя история и обретения родины*. Пермь 2015.
- GAZIMZJANOV 2018: Газимзянов, И. Р.: Древние венгры в антропологическом аспекте. *Археология Евразийских степей* 2018:6, 66–72.
- GENING–KORJAKOVA–OVCSINNYIKOVA–FJODOROVA 1970: Генинг, В. Ф. – Корякова, Л. Н. – Овчинникова, Б. Б. – Федорова, Н. В.: Памятники железного века в Омском Прииртышье. In: *Проблемы хронологии и культурной принадлежности археологических памятников Западной Сибири*. Отв. ред.: Матющенко, В. И. Томск 1970, 204–215.
- GOLGYINA 2004: Голдина, Р. Д.: *Древняя и средневековая история удмуртского народа*. Ижевск 2004.
- GOLGYINA–VODOLAGO 1990: Голдина, Р. Д. – Водолаго, Н. В.: *Могильники неволинской культуры в Приуралье*. Иркутск 1990.
- GYÓNI 2019: Gyóni G.: *A magyarság hajnalán*. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Östörténeti Témacsoport Források és Tanulmányok 3. Budapest 2019.
- HAJDÚ 1985: Хайду, П.: *Уральские языки и народы*. Москва 1985.
- HALIKOVA 1976: Халикова, Е. А.: Зауральские истоки культуры протовенгров. In: *Этнокультурные связи населения Урала, Поволжья с Сибирью, Средней Азией, Казахстаном в эпоху железа*. Уфа 1976, 52–53.
- HELIMSZKI 1982: Хелимский, Е. А.: *Древнейшие венгерско-самодийские языковые параллели*. Москва 1982.
- HISZAMITGYINOVA 1988: Хисамитдинова, Ф. Г.: Угорская субстратная топонимика на -ш/-с в Башкирии. In: *Проблемы древних угров на Южном Урале*. Ред.: Пшеничнюк, А. Х. Уфа 1988, 102–112.
- IVANOV 1999: Иванов, В. А.: *Древние угры-мадьяры в Восточной Европе*. Уфа 1999.
- IVANOV 2008: Иванов, В. А.: Прослеживается ли генетическая связь между носителями кушнаренковской, караякуповской и неволинской культурами? In: *Проблемы бакальской культуры*. Ред.: Боталов, С. Г. Челябинск 2008, 96–97.
- IVANOV 2015: Иванов, В. А.: Угры Предуралья: продолжение темы. *Поволжская археология* 2015:4, 201–219. <https://doi.org/10.24852/pa2015.4.14.201.219>
- IVANOV 2018: Иванов, В. А.: Морфологические признаки, хронологические и географические границы Magna Hungaria в Восточной Европе. *Археология Евразийских степей* 2018:6, 105–111.
- JEGOROV 2013: Егоров, Н. И.: Проблемы добулгарского субстрата Волго-Камье. Проблемы этнокультурной идентификации средневековых древностей Урало-Поволжья: финно-угры или огуры? In: *II-й Международный мадьярский симпозиум 13-15 августа. Сборник научных трудов*. Ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 47–70.
- JELAGIN–MOLOGYIN 1991: Елагин, В. С. – Молодин, В. И.: *Бараба в начале I тысячелетия н. э.* Новосибирск 1991.
- KAZAKOV 1981: Казаков, Е. П.: Кушнаренковские памятники Нижнего Прикамья. In: *Об исторических памятниках по долинам Камы и Белой*. Ред.: Халиков, А. Казань 1981, 115–135.
- KAZAKOV 2007: Казаков, Е. П.: *Волжские болгары, угры и финны в IV–XIV веках: проблемы взаимодействия*. Казань 2007.
- KLIMA 2018: Klima, L.: Easter religious motifs on the belt mounts of the Subotsi group, Kusnarenkovo culture and Lomovatovo culture. *Археология Евразийских степей* 2018:6, 136–149.

- КОМАР 2018: Комар, А. В.: *История и археология древних мадьяр в эпоху миграций (A korai magyarorszag vándorlásának történeti és régészeti emlékei)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 11. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Társaság Kiadványok 5. Napkút kiadó, Ómúltunk Tára 14. Budapest 2018.
- КОНЫКОВ 2007: Кони́ков, В. А.: *Омское Приирти́шье в раннем и развитом средневековье*. Омск 2007.
- КОРЯКОВА 1988: Корякова, Л. Н.: *Ранний железный век Зауралья и Западной Сибири (саргатская культура)*. Свердловск 1988.
- КОРЯКОВА 1994: Корякова, Л. Н.: Заметки к вопросу об угорском этногенезе в свете взаимодействия археологических культур Зауралья и Западной Сибири. *Проблемы истории, филологии, культуры* 1 (1994) 6–15.
- КОСЗАРЬОВ 1991: Косарев, М. Ф.: *Древняя история Западной Сибири: человек и природная среда*. Москва 1991.
- КОСЗТОМАРОВ–ТРЕТЯКОВ 2019: Костомаров, В. М. – Третьяков, Е. А.: Структура расселения раннесредневековых коллективов Зауралья. *Вестник археологии, антропологии и этнографии* 2019:4, 81–92.
- КРИСТО 1996: Kristó, Gy.: *Hungarian History in the Ninth Century*. Szeged 1996.
- КУЛЕСОВ 2017: Кулешов, В. С.: Югорское общество V–XV вв.: модель сакральной экономики, археологическая атрибуция и проблема этнической принадлежности. *Труды Камской археолого-этнографической экспедиции* 12 (2017) 74–89.
- ЛАСЗЛО 1978: László Gy.: *A kettős honfoglalás*. Budapest 1978.
- МАЛАСОВ–МОСКОВА 2010: Малашев, В. Ю. – Мошкова, М. Г.: Становление позднесарматской культуры (к постановке проблемы). In: *Материалы семинара Центра изучения истории и культуры сарматов 3. Становление и развитие позднесарматской культуры*. Волгоград 2010, 37–56.
- МАТЮСЦЕНКО 1991: Матющенко, В. И.: Об отношении саргатского населения к так называемому «скифо-сибирскому культурно-историческому единству». In: *Проблемы изучения саргатской культуры*. Омск 1991, 14–16.
- МАТЮСЦЕНКО–ТАТАУРОВА 1997: Матющенко, В. И. – Татаурова, Л. В.: *Могильник Сидоровка в Омском Приирти́шье*. Новосибирск 1997.
- МАТВЕЕВ 1961: Матвеев, А. К.: Древнеуральская топонимика и ее происхождение. *Вопросы археологии Урала* 1961:1, 133–141.
- МАТВЕЕВА 2000: Матвеева, Н. П.: *Социально-экономические структуры населения Западной Сибири в раннем железном веке*. Новосибирск 2000.
- МАТВЕЕВА 2007: Матвеева, Н. П.: Формирование кушнаренковских комплексов в Зауралье. *Ab Origine: Проблемы генезиса культур Сибири* 1 (2007) 63–75.
- МАТВЕЕВА 2012: Матвеева, Н. П.: *Козловский могильник в эпоху великого переселения народов*. Тюмень 2012.
- МАТВЕЕВА 2016: Матвеева, Н. П.: *Западная Сибирь в эпоху Великого переселения народов*. Тюмень 2016.
- МАТВЕЕВА 2017: Матвеева, Н. П.: Прамадьярская гипотеза принадлежности населения саргатской культуры: pro et contra. In: *Новое в исследованиях раннего железного века Евразии: проблемы, открытия, методики*. Москва 2018, 107–109.
- МАТВЕЕВА 2018: Матвеева, Н. П.: О миграциях из Западной Сибири в раннем железном веке и в эпоху Великого переселения народов. *Археология Евразийских степей* 2018:6, 150–156.

- MATVEJEVA 2019: Матвеева, Н. П.: Некоторые проблемы изучения средневековой археологии лесостепной зоны Приуралья и Зауралья в свете формирования мадьяр. *Ab Origine* 11 (2019) 44–61.
- MATVEJEVA–ZELENKOV 2018: Матвеева, Н. П. – Зеленков, А. С.: О западносибирских инвазиях в Приуралье в эпоху Великого переселения народов. *Вестник Пермского государственного университета. Серия: История* 2018:1, 71–85. <https://doi.org/10.17072/2219-3111-2018-1-71-85>
- MAZSITOV 1977: Мажитов, Н. А.: *Южный Урал в VII–XIV вв.* Москва 1977.
- MOGILNYKOV 1987: Могильников, В. А.: Угры и самодийцы Урала и Западной Сибири. In: *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*. Ред.: Седов, В. В. Москва 1987, 163–235.
- MOGILNYKOV 1994: Могильников, В. А.: К проблеме генезиса угорской этнокультурной общности. *Финно-угроведение* 1994:1, 61–68.
- MORAVCSIK 1914: Moravcsik Gy.: A csodaszarvas mondája a bizánci íróknál. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 38 (1914) 280–292.
- MOSINSZKAJA 1953: Мошинская, В. И.: Городище и курганы Потчеваш (к вопросу о потчевашской культуре). In: Чернецов, В. Н. – Мошинская, В. И. – Талицкая, И. А.: *Древняя история Нижнего Приобья*. Материалы и исследования по археологии СССР 35. Москва 1953, 189–220.
- NAPOLSZKIN 1997: Напольских, В. В.: *Введение в историческую уралоистику*. Ижевск 1997.
- NAPRAVLENYIJA 1980: Направления кочевых путей и типы водопоев. In: *Хозяйство казахов на рубеже XIX–XX веков*. Алма-Ата 1980, 74–77.
- ORLOV 2001: Орлов, Р. С.: Культура неслов'янских народів на території України. In: *Історія української культури*. Ред.: Толочко, П. П. Київ 2001.
- OVCSINNYIKOVA–GYÓNI 2008: Овчинникова, Б. Б. – Дьёни, Г.: *Протовенгры на Урале в трудах российских и венгерских исследователей*. Екатеринбург 2008.
- POSENONOVA–ZUBOVA–SZLEROVA 2016: Пошехонова, О. Е. – Зубова, А. В. – Слепцова, А. В.: Краниология и одонтология раннесредневекового населения Притоболья по материалам могильника Устюг-1. *Вестник археологии, антропологии и этнографии* 2016:4, 110–122. <https://doi.org/10.20874/2071-0437-2016-35-4-110-122>
- POST ET AL. 2019: Post, H. – Németh, E. – Klima, L. – Flores, R. – Fehér, N. – Türk, A. – Székely, G. – Saha-kyan, H. – Mondal, M. – Montinaro, F. – Karmin, M. – Saag, L. – Yunusbayev, B. – Knusnutdinova, E. – Metspalu, E. – Villems, R. – Tanbets, K. – Rootsi, S.: Y-chromosomal connections between Hungarians and geographically distant populations of the Ural mountain region and West Siberia (Electronic resource). *Nature. Scientific reports*. <https://www.nature.com/articles/s41598-019-44272-6> <https://doi.org/10.1038/s41598-019-44272-6>
- PRIHODNYUK 2001: Приходнюк, О. М.: *Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.)*. Київ 2001.
- RAFIKOVA 2011: Рафикова, Т. Н.: *Бакальская культура лесостепного и подтаежного Тоболо-Ишима*. Автореферат диссертации кандидата исторических наук. Тюмень 2011.
- RAFIKOVA 2014: Рафикова, Т. Н.: Кушнаренковские и караякуповские комплексы Лесостепного Зауралья. In: *Вопросы истории Сибири* 9. Отв. ред.: Чуркин, М. К. Омск 2014, 111–118.
- SZALNYIKOV 1956: Сальников, К. В.: Исетские древние поселения (По материалам обследования среднего течения реки Исети в 1940 г.). *Советская археология* 25 (1956) 189–214.
- SZAVELJEV 2007: Савельев, Н. С.: *Месягутовская лесостепь в эпоху раннего железа*. Уфа 2007.
- SZEIFERT ET AL. 2018: Szeifert, B. – Csákyová, V. – Stégmár, B. – Gerber, D. – Egyed, B. – Botalov, S. G. – Goldina, R. D. – Danich, A. V. – Türk, A. – Mende, B. G. – Szécsényi-Nagy, A.: Material genetic

- composition of Early Medieval (6–10 centuries AD) populations lived in the Cis- and Trans-Urals and Volga-Kama regions. *Археология Евразийских степей* 2018;6, 202–222.
- SZKANDAKOV–DANCSENKO 1999: Скандаков, И. Е. – Данченко, Е. М.: Курганный могильник Усть-Тара VII в. в Южнтаежном Прииртишье. *Гуманитарные знания. Серия «Преемственность»: ежегодник* 3 (1999) 160–186.
- SZMAGULOV 2004: Смагулов, Т. Н.: Новое поселение потчевашской культуры на озере Кызыл-Как. In: *Традиционные культуры и общества Северной Азии*. Ред.: Бобров, В. В. Кемерово 2004, 183–186.
- SZOKOLOVA 1975: Соколова, З. П.: К вопросу о формировании этнографических и территориальных групп у обских угров. In: *Этногенез и этническая история народов Севера*. Отв. ред.: Гурвич, И. С. Москва 1975, 186–210.
- SZÜCS 1992: Szücs J.: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 3. Szeged 1992.
- TÓTH 1970: Тот, Т.: Древнейшие периоды происхождения протовенгров. *Вопросы антропологии* 36 (1970) 146–160.
- TÜRK 2016: Тюрк, А.: Возможности и перспективы археологических исследований ранней истории угров-мадяров. In: *Археологическое наследие Урала: от первых открытий к фундаментальному научному знанию*. Отв. ред.: Черных, Е. М. Ижевск 2016, 268–272.
- TÜRK 2018: Тюрк, А.: Восточные корни древневенгерской культуры X в. и средневековая археология Восточной Европы. In: *Древности. Исследования. Проблемы*. Ред.: Синика, В. С. – Рабинович, Р. А. Кишинев–Тирасполь 2018, 423–433.
- TŪISKOV 2003: Тишков, В. А.: *Реквием по этносу*. Москва 2003.
- VIKTOROVA–MOROZOV 1993: Викторова, В. Д. – Морозов, В. М.: Среднее Зауралье в эпоху позднего железного века. In: *Кочевники Урало-Казахстанских степей*. Отв. ред.: Таиров, А. Д. Екатеринбург 1993, 174–178.
- ZELENCOVA 2017: Зеленцова, О. В.: «Венгерский след», или след венгров в среднецентинских могильниках мордвы. In: *Труды V (XXI) Всероссийского археологического съезда в Барнауле – Белокурихе: в 3 т. 2*. Отв. ред.: Деревянко, А. П. – Тишкин, А. А. Барнаул 2017, 413–414.
- ZELENCOVA 2018: Зеленцова, О. В.: Поясные наборы «венгерского» облика из могильников поволжских финнов Правобережья Волги. In: *III-й Международный мадьярский симпозиум, Будапешт 6–10 июня 2016 г. (3. Nemzetközi Korai Magyar Történeti és Régészeti Konferencia. Budapest, 2016. június 6–10)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 12. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 6. Ред.: Türk, A. – Зеленков, А. С. Budapest 2018, 279–305.
- ZELENKOV 2017: Зеленков, А. С.: Статистический анализ раннесредневековых погребений лесостепной и подтаежной зон Зауралья. In: *Труды V (XXI) Всероссийского археологического съезда в Барнауле – Белокурихе: в 3 т. 2*. Отв. ред.: Деревянко, А. П. – Тишкин, А. А. Барнаул 2017, 170–174.
- ZELENKOV 2019: Зеленков, А. С.: О статусе псевдокушнаренковской керамики в археологическом контексте Западной Сибири раннего средневековья. *AB ORIGINE* 11 (2019) 24–44.
- ZIKOV 2012: Зыков, А. П.: *Барсова Гора: очерки археологии Сургутского Приобья. Средневековье*. Екатеринбург 2012.